

HUWELIJKEN VAN DUITSE MIGRANTEN IN NEDERLAND (1860-1940)

De rol van herkomst, religie, beroep en sekse

Marriages of German migrants in the Netherlands (1860-1940). The role of ethnicity, religion, class and gender

This article analyses the marriage behaviour of German migrants at the end of the 19th century and in the interwar period, using a intergenerational dataset of Germans who settled for good in Rotterdam. For the 19th century these data are compared with the outcome of a study on Utrecht, whereas for the interbellum an in-depth study of German servants is used to put the Rotterdam conclusions in perspective. It shows that mixed marriages among the first generation were quite common, although with remarkable local variations, but also points at interesting variations with respect to class, religion, gender and ethnicity. Much depended on the sex ratio and the occupational profile of the migrants. By defining 'mixed' not only in ethnic, but also in religious and class terms, this paper offers a more layered analysis of the assimilation process than is found in many main-stream migration studies.

'Lieve Jozef, regel daar een degelijk meisje die met mij mee naar Amerika wil, dan kom ik in de lente en neem haar mee. Want zonder vrouw kun je hier moeilijk boeren en aan Amerikaanse vrouwen heb je niet veel'.¹ Aldus de vijfentwintjarige Duitse emigrant Johann Dumsch uit Minnesota aan zijn in Silezië wonende broer Jozef in 1883. Een jaar later zou Johann inderdaad naar zijn geboorteland reizen om vervolgens met zijn kersverse vrouw naar de Mid-West terug te keren. Dat Duitse migranten, zelfs als het grote afstanden betrof, een sterke voorkeur hadden voor een partner uit de eigen etnische groep wordt bevestigd door een recente studie over Duitsers in Philadelphia in dezelfde periode.² Die stad telde omstreeks 1900 meer dan 70.000 in Duitsland gebo-

¹ Elke Jahnke, 'Primäre soziale Beziehungen deutscher Amerikaauswanderer im 19. Jahrhundert', in: Mathias Beer en Dittmar Dahlmann (eds.), *Über die trockene Grenze und über das offene Meer. Binneneuropäische und transatlantische Migrationen im 18. und 19. Jahrhundert* (Essen 2004) 329-344, daar 329. Het oorspronkelijke Duitse citaat luidt: 'Lieber Josef bestelle mir in deiner Nähe ein ordentlich Mädchen, die mit nach Amerika will, denn komm ich zum Frühjahr raus und holl mir die betreffende Denn ohne Frau ist doch schlecht anfangen zu Farmern. Die Amerikanischen Mädchen sind nicht viel Werth.'

ren inwoners (vijftien procent van de totale bevolking). De meesten woonden geconcentreerd in bepaalde buurten, waar het Duitse verenigingsleven floreerde. Dat betekende evenwel niet dat iedereen binnen de eigen groep bleef. Etnisch endogame huwelijken (trouwen binnen de groep) onder de eerste generatie waren weliswaar de regel, maar dat ongeveer een kwart van de Duitsers met iemand uit een andere etnische groep trouwde, maakt duidelijk dat de groepsvorming reeds onder de eerste generatie aan erosie onderhevig was. Het is bovendien opmerkelijk dat bij de keuze voor een partner religie een belangrijker criterium was dan herkomst of nationaliteit. Zo kozen katholieke Duitsers die buiten de eigen groep huwden steevast een katholieke partner, bijvoorbeeld met een Ierse of Italiaanse achtergrond, terwijl lutherse Duitsers eerder hun heil zochten in de kringen van Scandinavische of Engelstalige protestanten.³

In het licht van deze Amerikaanse ervaringen is het interessant te kijken hoe het hun landgenoten verging die zich dichter bij huis in den vreemde waagden. Hoe sterk waren de Duitse gemeenschappen in het laat negentiende-eeuwse Nederland en welke rol speelden herkomst, religie en beroep in de selectie voor een huwelijkspartner? De keuze in dit artikel voor Nederland hangt uiteraard samen met praktische overwegingen, maar er zijn ook belangrijke inhoudelijke argumenten. Van het begin van de zeventiende eeuw tot ver in de twintigste eeuw, vormden Duitsers verreweg de grootste migrantengroep in Nederland. Zelfs bij de Volkstelling van 1971 voerden Duitsers nog de ranglijst van niet-Nederlandse nationaliteiten aan met ruim 36.000 personen, zij het dat zij toen inmiddels de hete adem voelden van Turken (ruim 30.000) en Spanjaarden (28.000).⁴ In de vroegmoderne periode vestigden inwoners uit Duitse staten zich in groten getale in de Republiek, vooral in Hollandse steden. Zelfs aan het einde van de achttiende eeuw, toen de Republiek al enige tijd over haar economische hoogtepunt heen was, was hun aandeel in de bevolking – vooral in de kustprovincies – nog steeds aanzienlijk en deed het nauwelijks onder voor het percentage in het buitenland geborenen heden ten dage.⁵ Zo was een op de vijf Amsterdammers in 1800 in Duitse streken geboren. In andere steden waren Duitsers naar verhouding minder talrijk, maar met acht tot tien procent was hun aanwezigheid in plaat-

2 Russell A. Kazal, *Becoming old stock. The paradox of German-American identity* (Princeton 2004).

3 *Ibidem*, 56 en 66-67.

4 CBS, *14e Algemene Volkstelling annex Woningtelling* (Den Haag 1978), deel 1B 'Niet-Nederlandse nationaliteiten', staat 10, 27.

5 In januari 2004 was het percentage in het buitenland geborenen (eerste generatie allochtonen) in Nederland 9,8 procent, onder wie overigens ook koloniale migranten (Nederlands-Indië, Suriname, de Antillen) worden gerekend, <http://statline.cbs.nl> (23 mei 2005). In Amsterdam lag het percentage in het buitenland geborenen in 2004 met 28,3% vijf procent hoger dan in 1800 (23,4%).

sen als Rotterdam, Den Haag, Delft, Dordrecht, Gouda, Gorcum, Schiedam, Alkmaar, Enkhuizen en Hoorn verre van verwaarloosbaar. Alleen steden met een grote instroom uit de Zuidelijke Nederlanden, zoals Haarlem en Leiden waren naar verhouding minder in trek bij de oosterburen.⁶ Na 1820 daalde de immigratie sterk⁷ en na in 1869 een dieptepunt te hebben bereikt met minder dan 33.000 in Duitsland geboren, nam dat aantal weer langzaam toe tot bijna 50.000 in 1899.⁸

Uit het feit dat deze Duitse immigranten en hun nakomelingen zich op de langere termijn niet hebben ontwikkeld tot een herkenbaar deel van de bevolking, mogen we afleiden dat er sprake is geweest van een relatief snelle assimilatie.⁹ De nieuwkomers zelf spraken vaak nog Duits of Nederlands met een Duits accent, en organiseerden zich deels in eigen verenigingen en kerken,¹⁰ maar de meeste van hun kinderen beschouwden zichzelf als inheems, en werden ook als zodanig gezien. Hoe die assimilatie zich voltrok, daarover weten we betrekkelijk weinig. In vergelijking met getalsmatig minder belangrijke groepen immigranten, zoals de joden uit het Iberisch schiereiland, de Zuid-Nederlanders of de Hugenoten, zijn de Duitsers tot voor kort stiefmoederlijk bedeed door migratiewetenschappers. Dankzij het onderzoek van Marlou Schrover naar Duitsers in Utrecht en de uitkomsten van deelproject Duitsers van het nwo-pionieronderzoek over immigratie in Nederland (1860-1960) is daar verandering in gekomen.¹¹

Voor de negentiende eeuw dringt zich het volgende beeld op. Vanaf 1820 nam het aandeel van in het buitenland geboren (het merendeel Duitsers) gestaag af. De groep die hier reeds woonde, werd nog maar ten dele met 'verse' migranten aangevuld en aangezien hun kinderen volgens de Grondwet van 1815 en het Burgerlijk Wetboek van 1838 door geboorte het Nederlander-

6 Jan Lucassen, *Immigranten in Holland 1600-1800. Een kwantitatieve benadering* (CGM-Working Paper no. 3, Amsterdam 2002) 25-31. Zie ook de recente bronnenkritiek van Erika Kuijpers: *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in zeventiende-eeuws Amsterdam* (Hilversum 2005). Volgens deze auteur lagen de percentages vreemdelingen waarschijnlijk nog hoger, aangezien de meest gebruikte bron voor schattingen in de vroegmoderne periode, huwelijksregisters, een deel van de migranten (reeds getrouwden en de vele ongetrouwden) buiten beschouwing laat.

7 Jelle van Lottum, 'Nieuwkomers in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 29 (2003) 3, 257-280, aldaar 265.

8 Marlou Schrover, *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2002) figuur 4.1 op p. 78. Schrover heeft aanwijzingen dat dit aantal tot 33 procent hoger zou kunnen liggen als gevolg van foutieve interpretaties van Duitse herkomstplaatsen door toenmalige ambtenaren van de burgerlijke stand.

9 Hoewel er grote verschillen tussen groepen Duitsers bestonden: Schrover, *Een kolonie van Duitsers*.

10 Erika Kuijpers, 'Een zeventiende-eeuwse migrantenkerk. De lutheranen in Amsterdam', in: Leo Lucassen (ed.), *Amsterdammer worden. Migranten, hun organisaties en inburgering, 1600-2000* (Amsterdam 2004) 39-60.

schap verwierven, stierf deze ‘vroegmoderne’ groep langzaam maar zeker uit.¹² Tegelijkertijd kwam er een kleinere immigratiestroom op gang uit Duitsland van zowel specifieke beroepsgroepen (zoals winkeliers) als van arbeidsmigranten die werk vonden in de horeca, de nijverheid en de handel.

Op grond van recent onderzoek mogen we de voorzichtige conclusie trekken dat deze nieuwe Duitse migranten in sociaal, economisch, religieus, en geografisch opzicht zeer divers waren en dat zij die zich permanent vestigden in de negentiende eeuw het over het geheel genomen maatschappelijk niet slecht deden.¹³ Een dergelijke vaststelling laat echter nog veel te raden over waar het gaat om de dagelijkse praktijk van het assimilatieproces.

Ik vat assimilatie (of de in Nederland meer gangbare term ‘integratie’) op als een langdurig tweezijdig en niet altijd lineair proces, waarbij migranten en hun nakomelingen op den duur niet meer primair als anders worden beschouwd door de inheemse bevolking en ook zichzelf zich niet primair als een aparte groep zien. Bovendien spreken we pas van assimilatie wanneer het nageslacht van de migranten geen homogeen lage sociale positie bekleedt.¹⁴ Om dit begrip toe te passen, wordt veelal een onderscheid gemaakt tussen structurele en sociaal-culturele assimilatie. Het eerste verwijst naar de positie in de sociale stratificatie (werk, school, wonen), terwijl de tweede dimen-

11 Schrover, *Een kolonie van Duitsers*; Henk Delger, ‘Chancen in Rotterdam. Eine Untersuchung der sozialen Mobilität zweier deutscher Migrantengruppen (1870-1879 und 1920-1929)’, in: Angelika Eder (ed.), *“Wir sind auch da!” Über das Leben von und mit Migranten in europäischen Grossstädten* (Hamburg 2003) 47-72; Clé Lesger, Leo Lucassen en Marlou Schrover, ‘Is there life outside the migrant network? German immigrants in 19th century Netherlands and the need for a more balanced migration typology’, in: *Annales de Démographie Historique*, no. 2 (2002) 29-50; Lucassen, ‘De selectiviteit van blijvers’. Verder is er recentelijk onderzoek gedaan naar Duitsers in de Amsterdamse Watergraafsmeer: Harm Kaal en Jelle van Lottum, ‘Duitse warmoezeniers in Watergraafsmeer in de 18e en 19e eeuw’, *Holland* 35 (2003) 4, 263-267. Tot slot noem ik Heinz Schmitz, ‘Discriminatie of integratie van Duitsers in het negentiende-eeuwse Rotterdam? Een verkenning’, in: Paul van de Laar et al. (ed.) *Vier eeuwen migratie. Bestemming Rotterdam* (Rotterdam 1998) 124-145. Diens onderzoeksresultaten zijn door de nogal associatieve en impressionistische werkwijze echter lastig te interpreteren.

12 Pas met de Wet op het Nederlanderschap en het Ingezetenschap van 1892, waarbij het territorialiteitsbeginsel werd vervangen door het afstammingsbeginsel werden in Nederland geboren kinderen van vreemdelingen niet meer automatisch Nederlander: Eric Heijs, *Van vreemdeling tot Nederlander. De verlening van het Nederlanderschap aan vreemdelingen 1813-1992* (Amsterdam 1995) 25-26, 32, 69 e.v. Voor de ‘uitstervingstheorie’ zie Van Lottum, ‘Nieuwkomers in Nederland’.

13 Leo Lucassen, ‘De selectiviteit van blijvers. Een reconstructie van de sociale positie van Duitse migranten in Rotterdam (1870-1885)’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1 (2004) 2, 92-115.

14 In navolging van Jan Lucassen en Rinus Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders* (Amsterdam 1994). Zie ook Richard Alba en Victor Nee, *Remaking the American mainstream. Assimilation and contemporary immigration* (Cambridge Mass. 2003).

sie betrekking heeft op de mate van identificatie met de omringende samenleving, zoals afgemeten kan worden aan de hand van huwelijksgedrag, sociale contacten, vrienden, maar ook de lidmaatschap van verenigingen.¹⁵ We dienen ons hierbij te realiseren dat het assimilatieproces heel verschillend kan verlopen voor verschillende subgroepen. Zo vormden Duitsers zeker geen homogene groep, noch naar klasse, noch naar religie, noch naar geografische herkomst.

Bovendien moeten we rekening houden met de factoren tijd, plaats en de selectiviteit van de door de diverse historici gekozen onderzoekspersonen. Zo bestrijkt het historische onderzoek naar Duitsers verschillende periodes. Waar bij Schrover de nadruk ligt op Duitsers geboren in de periode 1810-1850, is dit in het geval van het pionieronderzoek 1830-1860. Daarnaast is gebleken dat kleinere steden als Utrecht deels een ander soort Duitsers aantrokken dan een stad als Rotterdam. Tot slot verschillen de gehanteerde selectiemethoden. Schrover heeft ook Duitsers die na een korter of langer verblijf in de stad weer naar Duitsland zijn teruggekeerd in het onderzoek betrokken, terwijl ik alleen die Duitsers heb gevolgd die zich definitief in Rotterdam (of van daaruit elders in Nederland) hebben gevestigd en daar nageslacht hebben gekregen. Tot slot is in het pionieronderzoek gekozen voor jonge migranten (bij aankomst 15-30 jaar) die zich in twee decennia (1870-1879 en 1920-1929) vestigden; een restrictie die in het Utrechtse geval ontbreekt. Aangezien in dit artikel de huwelijken van Duitsers centraal staan, is de focus op blijvers in het pionieronderzoek een minder groot probleem, althans als we uitgaan van de aanname dat verreweg de meesten die in Nederland trouwen hier ook zijn gebleven.

Met deze kanttekeningen in het achterhoofd beoogt dit artikel allereerst het huwelijksgedrag van Duitse migranten in Nederland tussen ruwweg 1850 en 1940 in kaart te brengen. Daarbij worden voor de negentiende eeuw de resultaten van het pionieronderzoek in Rotterdam vergeleken met eerder onderzoek in die stad en met dat in Utrecht. Voor het interbellum worden opnieuw de Rotterdamse uitkomsten uit het pionieronderzoek als uitgangspunt genomen en afgezet tegen de trend die uit de studie van Barbara Henkes over Duitse dienstbodes kan worden gedestilleerd. Die laatste beperkt zich weliswaar tot vrouwen, maar dat bezwaar weegt niet zo zwaar, aangezien deze toen sterk oververtegenwoordigd waren in de Duitse migrantenpopulatie. Richtinggevende vragen bij deze analyses zijn de volgende:

1 Met wie trouwden Duitse migranten in Rotterdam en in hoeverre kunnen deze patronen als representatief voor Nederland worden beschouwd?

15 Hans Vermeulen en Rinus Penninx (eds.), *Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderheden beleid* (Amsterdam 1994).

- 2 Welk gewicht moet er worden toegekend aan de factoren sekse, herkomst, religie en beroep bij de keuze voor een huwelijkspartner?
- 3 Welke zijn de theoretische implicaties van deze exercitie voor ons inzicht in het assimilatieproces?

Huwelijksgedrag en assimilatie

In de migratieliteratuur wordt vanouds veel aandacht besteed aan het huwelijksgedrag van migranten. In de recente studie van de toonaangevende Amerikaanse sociologen Richard Alba en Victor Nee worden, in navolging van andere auteurs, huwelijkspatronen zelfs als de lakmoesproef voor de mate van assimilatie gezien. Volgens hen betekent het veelvuldig voorkomen van gemengde huwelijken dat de sociale afstand tussen etnische groepen klein is en dat de bestaande sociale en culturele verschillen niet meer als een obstakel voor een huwelijk worden ervaren.¹⁶

Hoewel het verband niet altijd eenduidig is en er zeker uitzonderingen op deze regel zijn,¹⁷ onderschrijven de meeste onderzoekers de recentelijk door Alba en Nee geformuleerde uitgangspunten.¹⁸ Zeker bij immigranten met een lage sociale en economische positie en die bovendien als cultureel afwijkend worden beschouwd, zoals de huidige Turken en Marokkanen, is er veel aandacht voor hun huwelijksgedrag en dat van hun kinderen. Het feit dat veel in Nederland geboren kinderen van voormalige Turkse en Marokkaanse gastarbeiders binnen hun eigen groep trouwen en hun huwelijkspartners bovendien uit het geboorteland van hun ouders laten overkomen wordt zowel door beleidsmakers als door wetenschappers als een belangrijke hindernis voor hun integratie beschouwd.¹⁹ Hieruit mogen we overigens niet afleiden dat de mate van *endogamie* (trouwen binnen de eigen etnische groep) onlosmakelijk verbonden is met sociaal-economische minderheidsvorming, zoals de frequente onderlinge huwelijken bij Japanners en Chinezen in Nederland illu-

16 Alba en Nee, *Remaking the American mainstream*, 90. Zij volgen hiermee het standaardwerk van Milton Gordon, *Assimilation in American life. The role of race, religion and national origins* (New York 1964), met name 205-206.

17 Voor een goed overzicht van de literatuur zie Marlou Schrover, 'Maria en Rocco. Gemengde huwelijken en integratie in de negentiende eeuw', in: *Gaan en staan. Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 21 (2001) 81-101. Zie ook Suzanne M. Sinke, *Dutch immigrant women in the United States 1880-1920* (Urbana en Chicago 2002) 25-26 en de in noot 62 op p. 235 genoemde literatuur.

18 Schrover, *Een kolonie van Duitsers*, 122.

19 Erna Hooghiemstra, *Trouwen over de grens. Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen in Nederland* (Den Haag 2003) 3-4. Voor kritische kanttekeningen bij deze aanname zie Betty de Hart, 'Huwelijksmigratie, vreemdelingenrecht en integratie', *Bevolking en Gezin* 33 (2004) 2, 51-77.

streren.²⁰ Wanneer *endogamie* echter samengaat met een overwegend lage maatschappelijke status en wederzijds negatieve beeldvorming, zoals het geval is bij veel nakomelingen van gastarbeiders, maar ook bij Nederlandse woonwageneigenaren, dan heeft het vrijwel altijd een vertragend effect op het integratieproces. In die gevallen kan een toename van de *exogamie*, zoals bij Creoolse Surinamers, bijdragen aan het slechten van de sociale afstand.

Ondanks de betrekkelijke eensgezindheid over het belang van huwelijksgedrag voor het meten en begrijpen van assimilatie, is het terrein zeker niet zonder voetangels. Zo moet eerst worden vastgesteld wat we onder een 'groep' verstaan. In migratiestudies wordt er doorgaans vanuit gegaan dat het belangrijkste criterium voor 'groepslidmaatschap' de herkomst van de migrant is en voor hun kinderen de herkomst van hun ouders. Daarbinnen wordt dan nog vaak een onderscheid gemaakt naar regio, of zelfs specifieke geboorteplaatsen. 'Gemengd' verwijst in deze context naar geografische herkomst en etniciteit.

Groepsbanden worden echter niet alleen door nationaliteit of regiogebonden identiteiten bepaald. In het verleden speelde godsdienst vaak een minstens zo belangrijke rol. Zoals het voorbeeld uit Philadelphia al aangaf, moeten we er voor waken om de hedendaagse ideeën over 'gemengd trouwen', waarbij het in eerste instantie om herkomst of etniciteit gaat, te gemakkelijk op het verleden te projecteren. Zo was een religieus gemengd huwelijk voor veel mensen tot in de jaren zestig een grotere stap dan een verbintenis met iemand die in het buitenland was geboren.²¹ Wanneer religieuze gezindte niet min of meer samenviel met herkomst, zoals bij Italianen die bijna allemaal katholiek waren, is het van groot belang om binnen de nationale groep te differentiëren naar religie. Daardoor kunnen we beter begrijpen of de keuze voor een huwelijkspartner in eerste instantie door herkomst dan wel door religie werd bepaald.²²

Een derde belangrijk aspect van groepsidentiteiten is beroep, en in het verleden daarvan sociale status of klasse. Hoewel minder gebruikelijk, kan de term 'gemengd huwelijk' ook worden gebruikt om verbintenissen te typeren waarin de sociale achtergrond van de twee partners grote verschillen vertoont.²³ Bijvoorbeeld een sjouwer in de haven die met de dochter van een

20 Zie voor Japanners: Harriet Kroon, *Zo onbeleefd: Japanners in Nederland* (Amsterdam 2001).

21 Dienne Hondius, *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens. Aanvaarding en ontwijking van etnisch en religieus verschil sinds 1945* (Den Haag 1999) 136. Met de komst van islamitische migranten is religie, die overigens sterk wordt geassocieerd met etnisch-cultureel verschil, vanaf de jaren tachtig van de 20^e eeuw opnieuw een relevante factor geworden.

22 Ruby Joe Kennedy, 'Single or triple melting-pot? Intermarriage trends in New Haven, 1870-1940', *American Journal of Sociology*, 49, 331-339.

23 Voor een systematische differentiatie naar herkomst, religie en beroep (alsmede leef-tijd), zie Hilde Bras, *Zeeuwse meiden. Dienen in de levensloop van vrouwen ca. 1850-1950* (Amsterdam 2002) 61.

gegoede middenstander trouwt. Wanneer we iets willen begrijpen van het huwelijksgedrag van Duitse migranten in Nederland, dan moeten we deze drie aspecten (herkomst, religie en beroep) dus zo veel mogelijk in hun onderlinge samenhang analyseren.

Verder is het van belang om rekening te houden met de verhouding tussen mannen en vrouwen binnen een migrantengroep. De zogenaamde sekseratio kan namelijk van grote invloed zijn op de mate van exogamie. Zo zijn groepen migranten vaak zeer ongelijk samengesteld qua sekse, waardoor zij als het ware aangewezen zijn op partners uit het land van vestiging of op partners buiten de eigen groep, met als gevolg een hoge mate van exogamie reeds binnen de eerste generatie. Denk voor Nederland bijvoorbeeld aan Italiaanse schoorsteenvegers in de negentiende eeuw en Chinese zeelieden in de jaren twintig en dertig.²⁴ Toch is deze relatie minder eenduidig dan wellicht gedacht. Migrantengroepen kunnen namelijk ook partners uit het land van herkomst laten overkomen, zoals het geval was bij een deel van de Italiaanse terrazzowerkers in het Interbellum en bij Turkse en Marokkaanse ‘gastarbeiders’ vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw. Het laatste geval illustreert opnieuw hoe belangrijk religie als groeps criterium is. Voor veel van deze mannen was het trouwen met een niet-islamitische (Nederlandse) vrouw een brug te ver. Bij de kinderen van Turken en Marokkanen speelt ook de druk van de gemeenschap mee, omdat huwelijksmigratie de enige vorm van migratie is geworden. Bovendien ontbreekt, anders dan bij de Italianen in het interbellum, een inheemse islamitische groep, waarbinnen huwelijkspartners kunnen worden gevonden.

Tot slot dienen we ons te realiseren dat ogenschijnlijk gemengde huwelijken, bijvoorbeeld tussen een migrant en een in Nederland geboren partner, minder exogaam kunnen zijn dan we op grond van dit blote feit zouden aannemen. De in Nederland geboren huwelijkskandidaat kan namelijk een tweede-generatie migrant zijn wiens ouders uit hetzelfde land of regio komen als de immigrant. Wanneer in de bronnen het onderscheid tussen eerste en tweede generatie migranten niet wordt gemaakt, en dat geldt voor de periode die in dit artikel centraal staat, dan is voorzichtigheid geboden.

Huwelijken van Duitsers in de tweede helft van de negentiende eeuw

In 1876 besloot Maria Lucia Langemeijer, 19 jaar oud, katholiek en geboren in Mettingen, om zich in Rotterdam te vestigen. In hetzelfde jaar arriveerde daar

²⁴ Zie voor het huwelijksgedrag van Italianen het binnenkort te verschijnen proefschrift van Margaret Chotkowski, “Vrouwen en ossen uit eigen dorp”? Dagelijkse contacten van Italiaanse migranten in Nederland, 1860-1940’ (proefschrift te verdedigen in oktober 2005 aan de UvA).

Hermann Schröder, twintig jaar ouder, katholiek, en geboren in het naburige Ibbenbüren. Naar alle waarschijnlijkheid kenden ze elkaar al voordat ze naar Nederland vertrokken, want ze trouwden binnen een maand en een jaar later zag hun dochter Josepha het licht. De jonggehuwden woonden in de Hoogstraat, een van de bekendste winkelstraten van de Maasstad, waar zij, net als veel andere Duitse migranten, een winkel dreven.²⁵ In 1890 verhuisde het gezin naar Den Haag, alwaar Hermann in 1904 en Maria in 1912 overleed.²⁶

In bovenstaand voorbeeld komen veel aspecten samen die we kennen uit de geschiedenis van de Duitse migratie naar Nederland in de negentiende eeuw.²⁷ Zo zijn de katholieke dorpen Ibbenbüren en Mettingen, gelegen in het voormalige graafschap Lingen, dat deel uitmaakte van het Westfaalse Münsterland, bekend als herkomstplaatsen van winkeliersgeslachten als Sinkel, Bahlmann, Brenninkmeijer (C&A), Dreesmann en Voss.²⁸ Verder gaat het om een typisch geval van beroepsspecifieke kettingmigratie: migranten die in de voetsporen treden van dorps- of regiogenoten (vaak familie of bekenden) en in de plaats van bestemming in dezelfde beroepssector werkzaam zijn. Daardoor is de samenstelling van dit soort groepen vaak vrij homogeen qua beroep, religie en herkomst. Langemeijer en Schröder waren bepaald niet de enige immigranten uit dit gebied die in de winkelsector terecht kwamen. Uit het onderzoek van Jan Lucassen, Hannelore Oberpenning, en meer recent Marlou Schrover over Utrecht, blijkt dat het Münsterland een belangrijke rol heeft gespeeld bij de uitwaaiing van Duitse kooplieden en winkeliers over Noord en West-Nederland. Uit de studie over Utrecht blijkt voorts dat dit patroon ook te herkennen valt bij Duitsers uit andere regio's.²⁹

25 Zie Lucassen, 'De selectiviteit van blijvers'.

26 Gegevens ontleend aan gegevens uit het nwo-Pionieronderzoek 'De determinanten van het vestigingsproces in Nederland 1860-1960'. De in dat kader opgebouwde databestanden, hoofdzakelijk gebaseerd op bevolkingsregisters, berusten bij de Historische Steekproef Nederland (HSN) op het IISG in Amsterdam: Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN), *Dataset project Determinanten van het Vestigingsproces van Immigranten en hun nakomelingen in Nederland (DVI)*, release DUCIG1.04. en DUC2G1.04. Voor meer informatie over de HSN, zie www.iisg.nl/~hsn/index.html (23 mei 2005). Maria Lange-meijer en haar man zijn daarin terug te vinden onder identificatienummer 304694. Ik dank Henk Delger en Kees Mandemakers voor het toegankelijk maken van deze bestanden.

27 Voor een overzicht van de historiografie over de migratie van Duitsers naar Nederland in de negentiende eeuw zie Lucassen, 'De selectiviteit van blijvers'.

28 Hannelore Oberpenning, *Migration und Fernhandel*; Schrover, *Een kolonie van Duitsers*, 259-286; Jan Bank, 'De Duitse herkomst van een katholieke elite in Amsterdam', in: Leo Lucassen (ed.), *Amsterdammer worden. Migranten, hun organisaties en inburgering, 1600-2000* (Amsterdam 2004) 111-126.

29 Hoewel die relatie zeker niet eenduidig is: Annemarie Cottaar en Leo Lucassen, 'Naar de laatste Parijse mode. Strohoedenmakers uit het Jekerdal in Nederland 1750-1900', in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/ Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* (2001) 45-82

Herkomst

Zoals uit tabel 1 blijkt, was huwelijk tussen Maria Langemeijer en Hermann Schröder evenwel verre van representatief voor het huwelijksgedrag van Duitse migranten die in de periode 1870-1930 naar Rotterdam kwamen. Nemen we geboorteland als criterium, dat in beide periodes min of meer samenvalt met nationaliteit, dan valt op dat in de jaren zeventig van de negentiende eeuw, anders dan in Verenigde Staten, huwelijken met niet-Duitse (in ons geval Nederlandse) partners eerder regel dan uitzondering waren. Dat geldt vooral voor mannen, maar ook de meerderheid van de vrouwelijke Duitse migranten trad in het huwelijk met een Nederlandse man.

TABEL 1 De herkomst van de huwelijkspartners van Duitse migranten in Rotterdam en Utrecht (1850-1879) in procenten

	Rotterdam 1870-79	Utrecht 1860-1879
Duitse man x Duitse vrouw	19	45
Duitse man x niet-Duitse vrouw	81	55
Totaal Duitse mannen	100	100
Duitse vrouw x Duitse man	35	57
Duitse vrouw x niet-Duitse man	65	43
Totaal Duitse vrouwen	100	100
Totaal Duitsers x niet Duitsers	75	50
Sekseratio (m/v)	6,6	1,2
N=	217	436

Bron: Schrover, *Een kolonie*, 123; HSN, dataset DVI, release DUCIG1.04

De cijfers voor Rotterdam wijken sterk af van het patroon dat Marlou Schrover voor Utrecht reconstrueerde. Ook daar kwamen exogame huwelijken vaak voor, maar aanzienlijk minder frequent dan in Rotterdam.³⁰ Dit verschil tussen de Maas- en de Domstad hangt waarschijnlijk nauw samen met de structuur van de arbeidsmarkt van beide steden en de selectiviteit die daarvan het gevolg was. De stad Rotterdam, die vanaf de jaren zestig van de negentiende eeuw een stormachtige groei doormaakte en tussen 1870 en 1910 haar bevol-

³⁰ Het is overigens opvallend dat het aandeel gemengde huwelijken (zowel voor Duitse mannen als vrouwen) voor Utrecht over de periode 1850-59 veel hoger lag en vrijwel identiek was aan die voor Rotterdam in de jaren zeventig en tachtig. Schrover (*Een kolonie van Duitsers*, 124) verklaart dit door te wijzen op de gemiddeld lagere leeftijd en verblijfsduur van de Duitsers die na 1860 in het huwelijk traden. Aangezien in het pionieronderzoek een selectie is gemaakt van Duitsers in de leeftijdscategorie 15-30 jaar (arriverend in de jaren 1870-79) lijkt het Utrechtse cohort 1860-79 beter vergelijkbaar met de Rotterdamse data dan het cohort 1850-59.

king bijna zag verviervoudigen,³¹ trok een heel ander slag Duitsers aan dan kalme provinciesteden, zoals de Domstad. Als internationale havenstad met een omvangrijk Duits achterland, vormde Rotterdam een aantrekkelijke vestigingsplaats voor Duitsers die werk zochten in de handel, scheepvaart en de horeca. Duitse handelshuizen boden werkgelegenheid voor Duitse kantoorbedienden en handelsagenten, terwijl vrouwen er als dienstbodes, artiesten en prostituees aan de slag konden. De duizenden Duitsers die in de laatste decenia van de negentiende eeuw (veelal tijdelijk) naar Rotterdam kwamen, maakten veel minder gebruik van persoonlijke netwerken. Het was alom bekend dat er in de Maasstad voor jonge ondernemende mannen en vrouwen volop werk was, zodat algemene informatie over de arbeidsmarkt voor veel migranten voldoende was om hun koffers te pakken.³² Van degenen die zich uiteindelijk definitief vestigden, zo'n tien procent van de totale Duitse populatie, trouwde dan ook maar een handvol met partners uit hun eigen geboorteregio. En voor zover dat gebeurde, zoals in het geval van Maria Langemeijer en Hermann Schröder, waren de contacten al voorafgaande aan de migratie naar Nederland gelegd, of arriveerde men reeds gehuwd.

Het huwelijksgedrag van de meeste Duitsers in Rotterdam week sterk van dat van Langemeijer en Schröder af. In de negentiende eeuw kwam het niet vaak voor dat partners uit dezelfde plaats of welomschreven regio kwamen.³³ Onder degenen die in de periode 1870-1879 arriveerden, treffen we bijvoorbeeld Hendrika Haasloop en Hermann Backer aan, beiden geboren in Emden. Daarnaast is er een drietal huwelijken, waarbij de partners uit Ibbenbüren, of nabijgelegen dorpen in Münsterland, stammen. Van de Duitsers die zich in de jaren twintig in Rotterdam vestigden en met een landgenoot in het huwelijk traden is het aandeel van plaatsgenoten twee keer zo groot.³⁴ Dit heeft echter niets met kettigmigratie te maken. In vrijwel alle gevallen ging het om migranten die reeds in Duitsland waren getrouwd, in uiteenlopende plaatsen als Aken, Dresden, Kiel, Hannover en Mannheim. Voor beide vestigingscohorten betreft het echter uitzonderingen. Verreweg de meesten, voor zover ze al met landgenoten trouwden, kozen een partner buiten hun eigen regio. Kortom, het typerende kettigmigratiepatroon van de Duitse winkeliers of pottenverkopers, zoals voor Utrecht in kaart is gebracht, ontbreekt vrijwel volledig in Rotterdam.

31 Van 117.000 in 1869 tot 430.000 in 1909 (toename met een factor 3,7). Utrecht groeide in die periode van 60.000 naar 119.000 inwoners (toename met een factor 2).

32 Zie Lesger et al., 'Is there life'.

33 Acht van de vierenvijftig Duits-Duitse huwelijken.

34 Acht van de zevenentwintig Duits-Duitse huwelijken.

Religie

Tot na de Tweede Wereldoorlog speelde religie een grote rol in het sociale leven en werden gemengde huwelijken als vanzelf geassocieerd met godsdienst. Duitsers in Rotterdam mogen dan nauwelijks met land-, regio- of plaatsgenoten zijn getrouwd, ze hadden wel een voorkeur voor eenzelfde geloof op hun huwelijkskussen, waarbij opvalt dat de religieuze endogamie in de Maasstad lager was dan in Utrecht.

TABEL 2 Religieuze endogamie onder gehuwde Duitse migranten in Rotterdam en Utrecht (1849-1879) in procenten

	Rotterdam (1870-79)		Utrecht (1849-79)	
	qua herkomst exogaam	qua herkomst endogaam	qua herkomst exogaam	qua herkomst endogaam
Religieus endogaam	60 (75)	60 (76)	77 (90)	onbekend
N=	148	55	312	-

Toelichting: bij de percentages tussen haakjes zijn huwelijken tussen calvinisten en lutheranen (beiden protestant) als endogaam aangemerkt.³⁵

Bron: HSN, dataset DVI, release DUCIG1.04; en Marlou Schrover, 'De Duitscher is immers tegenwoordig ook zeer galant voor dames'. Huwelijksgedrag van migranten in Nederland in de 19e eeuw', *Bevolking en Gezin* 33 (2004) 2, 103-125, aldaar p. 118.

Op grond van tabel 2 kunnen we dus concluderen dat endogamie naar religie, zowel in Rotterdam als Utrecht onder Duitsers aanzienlijk groter was dan die naar herkomst. Dat Duitsers in Utrecht een sterkere voorkeur hadden voor geloofsgenoten is niet verwonderlijk en hangt samen met de eerder geconstateerde beroeps-gerelateerde groepsvorming aldaar. Zo stelt Schrover dat veel Duitse migranten uit het Westerwald, die werkzaam waren in de door hen gedomineerde handel in Keulse potten, vaak met in Utrecht geboren kinderen en kleinkinderen van Westerwalders trouwden. Aangezien het Westerwald, net als andere welomschreven herkomstgebieden, een hoge mate van religieuze homogeniteit kende (in dit geval vrijwel geheel katholiek), bevorderde de etnische nichevorming automatisch de religieuze endogamie.

Verder vallen de grote verschillen op tussen geloofsrichtingen. Net als in Utrecht³⁶ was de endogamie het hoogst onder katholieken (62 procent). Calvi-

³⁵ Ik realiseer mij dat dit problematisch is. Met name achter de noemer 'Nederlands hervormd' gaat een baaiert aan verschillende stromingen schuil. Het bevolkingsregister staat een meer genuanceerder analyse echter niet toe.

³⁶ Schrover, 'De Duitscher is immers tegenwoordig ook zeer galant voor dames', 118: respectievelijk 80, 59 en 30. De hoogste religieuze endogamie in Utrecht treffen we aan onder joden (83%). Deze zijn in de Rotterdamse dataset met vier personen (van wie er twee met andere joden en twee met katholieken trouwden) te sporadisch vertegenwoordigd om er betrouwbare statistische uitspraken aan te verbinden.

nisten (meest Nederlands hervormd) komen met 30 procent aanzienlijk lager uit, terwijl de (evangelisch) luthersen met achttien procent het meest open bleken te staan voor andere religies, met name voor calvinisten.

Tot slot hebben we voor Rotterdam de mate van religieuze endogamie ook naar sekse uitgesplitst, waaruit blijkt dat die voor vrouwen aanzienlijk hoger uitvalt, opvallend genoeg vooral voor degenen die met een Nederlandse man trouwden.

TABEL 3 *Religieuze endogamie onder gehuwde Duitse mannen en vrouwen in Rotterdam (1849-1879) in procenten*

	<i>qua herkomst exogaam</i>		<i>qua herkomst endogaam</i>		<i>alle huwelijken</i>	
	<i>M</i>	<i>V</i>	<i>M</i>	<i>V</i>	<i>M</i>	<i>V</i>
Religieus endogaam	49 (69)	80 (88)	68 (88)	61 (68)	52 (72)	73 (81)
N=	101	51	25	28	126	79

Toelichting: zie tabel 2.

Bron: HSN, dataset DVI, release DUCIGI.04.

Beroep

Veel mannelijke Duitse migranten in Rotterdam maakten enige sociale stijging door gedurende hun verdere leven in Nederland. Een goed voorbeeld is August Werner uit Elberfeld die als bankwerker in Rotterdam arriveerde en carrière maakte als opzichter van een fabriek voor plaatwerk.³⁷ Anderen begonnen als bakkersknecht of bediende en wisten het na een aantal jaren tot zelfstandig bakker of winkelier te schoppen.³⁸ Daarnaast bleek uit analyse van de Rotterdamse belastingbronnen dat Duitse mannen over het geheel genomen een hogere sociale status hadden dan de gemiddelde Rotterdamse man.³⁹

In deze paragraaf gaat het om de vraag, analoog aan de criteria herkomst en religie, in hoeverre de Duitse migranten, zowel mannen als vrouwen, binnen dezelfde sociale laag trouwden. Door de spaarzame vermeldingen van beroepen van vrouwen, alsmede hun gesegregeerde positie op de arbeidsmarkt, heb ik ervoor gekozen om hun *intragenerationele* sociale mobiliteit af te leiden van hun echtgenoot en de *intergenerationele* mobiliteit te meten door het beroep van hun vader te vergelijken met dat van hun echtgenoot. Om zo'n exercitie uit te voeren zouden we idealiter moeten beschikken over de beroepen van de vaders van zowel de Duitse als de Nederlandse vrouwen die betrok-

³⁷ HSN, dataset DVI, release DUCIGI.04, Idnr. 304416.

³⁸ Delger, 'Chancen in Rotterdam'.

³⁹ Lucassen, 'De selectiviteit van blijvers'.

ken waren bij Duits-Duitse of Duits-Nederlandse huwelijken. Helaas zijn die data, bij gebrek aan voldoende huwelijksakten, alleen voorhanden voor Duitse mannen die met Nederlandse vrouwen zijn getrouwd.

Wat we op grond van de gegevens uit het bevolkingsregister wél kunnen achterhalen is het beroepsprofiel van de Duitse mannelijke immigranten en dat van de partners van Duitse vrouwen, in beide gevallen uitgesplitst naar gemengde en ongemengde huwelijken.

TABEL 4 Beroepen van Duitse migranten en hun huwelijkspartners in Rotterdam (1870-79) in procenten

Sector	Duitse mannen x Duitse vrouwen	Duitse mannen x Nederlandse vrouwen	Duitse vrouwen x Duitse mannen (beroep van de man)	Duitse vrouwen x Nederlandse mannen (beroep van de man)
Nijverheid	36	30	28	42
– Industrieel	24	15	10	15
– Ambachtelijk	12	15	18	27
Handel	32	34	48	33
– Winkel/kooplui	24	24	31	23
– Administratief	8	10	17	10
Verkeer	24	28	10	17
Diensten	8	8	14	8
Totaal	100	100	100	100
N=	25	107	29	48

Toelichting: Bij vrouwen is het beroep van hun vaders als uitgangspunt gehanteerd.

Bron: HSN, dataset DVI, release DUCIGI.04.

Uit tabel 4 blijkt allereerst dat Duitse mannen die binnen hun etnische groep trouwden vrijwel hetzelfde beroepsprofiel hadden als zij die voor een Nederlandse vrouw kozen. In beide gevallen zijn hun beroepen min of meer gelijk verdeeld over de drie belangrijkste economische sectoren nijverheid, handel en verkeer. Het is dus niet zo dat degenen die gemengd huwden meer overeenkomsten vertoonden met de beroepen van de Rotterdamse mannen, die sterk waren geconcentreerd in de nijverheid (44 procent) en veel minder in de handel (zestien procent). Wel is het mogelijk dat hun Nederlandse vrouwen overwegend uit een handelsmilieu kwamen en minder een industriële of ambachtelijke achtergrond hadden. Dit vermoeden wordt bevestigd door de gegevens uit de huwelijksakten (tabel 5).

De belangrijkste beroepstransities vonden plaats tussen de vaders van de migranten en hun zonen die naar Nederland gingen. Waar de vaders nog een overwegend agrarisch-ambachtelijke achtergrond hadden, belandden de zonen voornamelijk in de handel (winkeliers, kantoorbedienden) en het vervoer (schippers, zeelui). Precies die sectoren waarin ook de vaders van hun

Nederlandse vrouwen goed vertegenwoordigd waren. Vergelijken we dit beroepsprofiel met dat van de totale mannelijke beroepsbevolking van Rotterdam (laatste kolom van tabel 5), dan kunnen we stellen dat Duitse mannen die met Nederlandse vrouwen trouwden, hoofdzakelijk binnen hun eigen beroepsmilieu bleven en in dit opzicht dus niet met een ‘gemiddelde’ Rotterdamse schone in het huwelijk traden.

TABEL 5 *Beroepen van qua herkomst gemengd getrouwde Duitse mannelijke migranten in Rotterdam vergeleken met het beroep van hun Duitse vaders en hun schoonvaders (1870-79) in procenten*

Sector	Vader Duitse migrant	Duitse migrant	Schoonvader Duitse migrant	Alle Rotterdammers
Nijverheid	35	27	22	44
Handel	19	34	34	16
Verkeer	6	37	24	23
Diensten	16	2	7	11
Landbouw	23	0	5	0
Vrije beroepen	0	0	7	7
Totaal	99	100	99	101
N=	31	41	41	55333

Bron: HSN, dataset DVI, release DUCIG1.04; en CBS, Beroepentelling 1889.

Voor Duitse vrouwen liggen de zaken anders. Omdat we in hun geval over onvoldoende gegevens beschikken uit de huwelijksakten,⁴⁰ nemen we de beroepen van hun echtgenoten als vergelijkingspunt. Daaruit blijkt dat zij die met Duitse mannen trouwen, zich aanzienlijk vaker met kooplui en winkeliers verbonden en in veel mindere mate met bouwvakkers, bankwerkers, kleermakers of bakkers. Hier lijkt er wel degelijk een verband tussen de herkomst van de (Duitse) partner en diens beroep. Duitse vrouwen die binnen hun groep trouwden kozen voor mannen met een – binnen de Rotterdamse context – ‘Duits’ beroepspatroon, terwijl degenen die een Nederlander prefereerden daarmee de Rotterdamse beroepswereld binnenstapten (maar dienstbodes hebben natuurlijk door hun beroep wel heel andere contacten binnen de Rotterdamse samenleving dan niet-dienstbodes). Vooralsnog kunnen we met enige voorzichtigheid concluderen dat voor de beroepsdimensie gemengd trouwen voor Duitse mannen iets anders betekende dan voor Duitse vrouwen.

⁴⁰ Slechts bij tien van de 48 gemengde huwelijken weten we het beroep van de Nederlandse schoonvader van de Duitse migranten: vier uit de nijverheid, twee uit de handel, drie in het vervoer en een in de dienstensector. Dat profiel wijkt af van dat van hun vaders: twee in de nijverheid, vijf in de handel, twee in de landbouw en een in de diensten. Hoewel deze verdeling de algemene trend ondersteunt, zijn deze aantallen te klein om conclusies aan te verbinden.

De mannen kozen waarschijnlijk eerder voor vrouwen met eenzelfde beroepsachtergrond, terwijl veel vrouwen door hun huwelijk juist losraakten van het Duitse beroepspatroon.

Huwelijken van Duitsers in het interbellum

Op 20 november 1929 betrad Anna Wilhelmine Schwengel, 25 jaar oud en geboren in het Westfaalse Levern, het Rotterdamse stadhuis aan de Coolingsingel om in het huwelijk te treden met de vijf jaar oudere aldaar geboren havenarbeider Albert den Haan.⁴¹ Hun huwelijk is representatief voor de huwelijken van Duitse migranten die in de jaren twintig naar Rotterdam kwamen. Niet alleen trouwde Anna met een Nederlander, het huwelijk was ook religieus gemengd: Anna evangelisch en Albert katholiek. Terwijl in de negentiende eeuw Duitse mannen exogamer waren dan Duitse vrouwen werd die verhouding in het interbellum volledig omgedraaid en zijn de verschillen tussen de seksen bovendien veel geprononceerder geworden, wat nauw samenhangt met de grote verschuiving in de sekseratio. Mannen die in de jaren twintig naar Rotterdam kwamen waren veel endogamer dan degenen die hen een halve eeuw eerder voorgingen, terwijl de vrouwen nauwelijks nog voor een Duitse partner kozen.

Om deze trends te kunnen duiden, is het goed een tweetal zaken in het oog te houden. Om te beginnen was de aard van de arbeidsmigratie na de Eerste Wereldoorlog fundamenteel anders dan in de decennia daarvoor. Terwijl aan het einde van de negentiende eeuw de sectoren handel en verkeer vooral Duitse mannen aantrokken die hier voor kortere of langere tijd emplooi vonden, werd de migratie na 1918 tot aan de mondiale economische crisis sterk bepaald door de situatie in Duitsland. Door de politieke (putsch pogingen van zowel links als rechts) en economische (hyperinflatie) chaos in de eerste jaren na de wapenstilstand, zagen velen zich genoodzaakt hun arbeidskracht in Nederland aan te bieden.

Waar de migratie van Duitsers vóór 1914 gedomineerd werd door *pull* factoren, overheersten na de Grote Oorlog de *push* factoren.⁴² Deze omslag had onder meer tot gevolg dat tienduizenden jonge vrouwen besloten om als dienstbode in de Nederlandse huishouding te gaan werken. Het loon mocht dan laag zijn, en de arbeidsomstandigheden onaantrekkelijk, het werd in ieder geval uitbetaald in harde Nederlandse guldens, die aanzienlijk meer houvast boden dan de door gierende inflatie geteisterde *Reichsmark*. Die ontwikkeling had grote gevolgen voor de verhouding tussen de seksen. Waren in

⁴¹ HSN, *dataset DVI*, release DUC2GI.04, Idnr. 306530.

⁴² Leo Lucassen, 'Bringing structure back in. Economic and political determinants of immigration in Dutch cities (1920-1940)', *Social Science History* 26 (Fall 2002) no. 3, 503-529.

DE INVASIE DER DUITSCHE DIENSTBODEN

Teekening voor „de Amsterdamer” van Joh. Braakensiek



Afb. 1 Karikatuur van Johan Braakensiek voor De Amsterdamer 9 december 1922. 'De invasie der Duitse Dienstboden'. Collectie IISG, Amsterdam.

de negentiende eeuw de Duitse mannen nog in de meerderheid, na de eeuwwisseling haalden de vrouwen hun achterstand in, om in de loop van de jaren twintig de mannen ver achter zich te laten, met name in de grote steden in het Westen van het land (tabel 6).

TABEL 6 Aantal Duitsers in Nederland (1909-1930)

	1909		1920		1930	
	m	v	m	v	m	v
Z.-Holland	3.523	3.330	5.538	6.072	6.053	13.677
N-Holland	2.996	2.835	4.119	5.107	6.342	15.473
N-Brabant, Overijssel, Gelderland en Utrecht	3.503	3.928	5.417	6.315	8.406	11.636
Groningen, Friesland, Drenthe en Zeeland	1.013	818	1.418	1.188	1.284	1.588
Limburg	7.574	8.009	10.536	10.635	19.404	18.092
[4 grote steden]	5.579	5.194	8.007	8.800	9.476	20.692
Nederland	18.612	18.920	27.031	29.320	41.489	60.466
Sekseratio Nederland	50	50	48	52	41	59
Sekseratio 4 grote steden	48	52	48	52	31	69

Bron: CBS, Volkstellingen 1909, 1920 en 1930.

Bij de Duitsers die zich permanent vestigden, was die sekseratio mogelijk nog ongelijker. Zo tellen we onder degenen die in de jaren twintig in Rotterdam arriveerden en vervolgens in Nederland bleven nog maar veertien mannen op de honderd migranten, terwijl dat er in de negentiende eeuw nog bijna vijf keer zo veel waren.⁴³

Herkomst

Wat betekent deze verschuiving in de samenstelling van de Duitse migranten nu voor hun huwelijksgedrag? Zoals gezegd trouwden Duitsers, vooral de vrouwen onder hen, nog maar zelden met landgenoten. Ter illustratie is in de volgende tabel de herkomst van de huwelijkspartners in het interbellum afgezet tegen het negentiende-eeuwse patroon.

Hoewel het op zich plausibel lijkt de hoge exogamie onder vrouwen te verklaren door een tekort aan beschikbare Duitse mannen in Nederland, schiet deze verklaring te kort. Zoals Margaret Chotkowski voor de Italianen in Rotterdam en Amsterdam in het interbellum heeft laten zien,⁴⁴ kon dit probleem

⁴³ Bij gebrek aan vergelijkend onderzoek is vooralsnog onduidelijk in hoeverre Rotterdam representatief was voor de grote steden, het Westen van Nederland of Nederland als geheel.

⁴⁴ Chotkowski, "“Vrouwen en ossen uit eigen dorp”?"

worden opgelost door een partner uit het land van herkomst over te laten komen, iets wat voor Duitsers gezien de geringe afstand nog veel eenvoudiger was. Belangrijker lijkt de aard van hun werkzaamheden. Aangezien veruit de meesten als dienstboden werkten,⁴⁵ en bij hun Nederlandse werkgever in huis woonden, leefden ze relatief geïsoleerd van landgenoten en kwamen ze veel in contact met Nederlanders. Daar kwam nog een emotionele factor bij. Zoals Barbara Henkes heeft opgemerkt, boden vriendschappen met Nederlandse mannen steun en toegang tot een wereld waarin zij geen vanzelfsprekende plaats hadden.⁴⁶ Van de vrouwen die wel met een Duitser trouwden, was maar een minderheid dienstbode. De meesten waren zonder beroep, of werkten als artieste.⁴⁷ Het relatief hoge aandeel van beroeplozen wordt overigens verklaard door het feit dat een aantal reeds gehuwd was toen ze in Rotterdam arriveerden.⁴⁸

TABEL 7 *De herkomst van Duitse migranten en hun huwelijkspartners in Rotterdam (1870-79 en 1920-29) in procenten*

	Rotterdam 1870-79	Rotterdam 1920-29
Duitse mannen x Duitse vrouwen	19	41
Duitse mannen x niet-Duitse vrouwen	81	59
Totaal Duitse mannen	100	100
Duitse vrouwen x Duitse mannen	35	7
Duitse vrouwen x niet-Duitse mannen	65	93
Totaal Duitse vrouwen	100	100
Totaal Duitsers x niet Duitsers	75	88
Sekseratio (m/v)	62/38	14/86
N=	217	219

Bron: HSN, *dataset DVI*, release DUC1G1.04 en release DUC2G1.04.

Duitse mannen in Rotterdam daarentegen hadden een grotere voorkeur voor landgenoten. Uit tabel 7 blijkt dat het aandeel endogame huwelijken zes maal zo hoog als bij vrouwen. Het beroepsprofiel van degenen die endogaam huwden week sterk af van degenen die een Nederlandse verkozen. Waar de eersten

45 Van de 182 vrouwen was 84 procent dienstbode, negen procent zonder beroepsvermelding en de rest werkzaam als artieste (een procent), stenotypiste (een procent), kantoorbediende (een procent), kok (een procent), naaister, buffetjuffrouw, kinderjuffrouw en filateliste.

46 Henkes, *Heimat in Holland*, 116.

47 Van de vijftien endogame Duitse vrouwen was 38 procent dienstbode en gaf eenzelfde deel geen beroep op. Bij de 167 exogame vrouwen lagen die percentages op respectievelijk 87 en zes.

48 Dit betrof vijf van de vijftien huwelijken. De echtelijke staat van de rest was onbekend.

vooral werkzaam waren in de handel, als koopman of kantoorbediende, of de nijverheid, vrijwel zonder uitzondering in de metaal, vertoont de exogame groep een veel gevarieerder patroon: minder kooplui en kantoorbedienden, maar wel kappers, fotografen, zeelieden, een chauffeur, een reclametekenaar en een analist. Mogelijk vormde de handel een meer gesloten Duits circuit, maar bij gebrek aan gegevens over de herkomst van de werkgevers, blijft dit vooralsnog een hypothese. Wat we wel weten, is dat minstens de helft van de Duitse mannen reeds was getrouwd toen ze naar Nederland gingen.⁴⁹ Net als bij de endogame vrouwen was de keuze voor een huwelijkspartner uit eigen land dus reeds voor vertrek gemaakt.

Religie

Geloof mocht onder Duitse migranten in de negentiende eeuw dan een grotere bindende kracht hebben dan nationaliteit, in de twintigste eeuw brokkelde ook die religieuze homogeniteit af en is hooguit de helft van de huwelijken nog als zodanig te typeren. Daarbij valt op dat in de jaren twintig bij de mannen die binnen hun groep trouwden het geloof van de partners significant vaker samenviel dan bij de qua herkomst gemengde huwelijken, wat niet zo vreemd is wanneer we bedenken dat de meesten al voor vertrek naar Nederland trouwden en de partner doorgaans uit de zelfde (religieus homogene) streek kwam.

De toegenomen religieuze exogamie werd vooral veroorzaakt door het grote aandeel van Duitse vrouwen die met Nederlandse mannen trouwen en daarbij klaarblijkelijk religieuze overwegingen veel minder zwaar lieten wegen. Vooral katholieke Duitse vrouwen bleken geen bezwaar te zien in een huwelijk met een protestantse Nederlander.⁵⁰ Dat gold zelfs voor dochters van de katholieke Duits-Poolse mijnwerkers uit het Ruhrgebied,⁵¹ zoals Maria Hawelka (Recklinghausen), Martha Smolinski (Rohlinghausen), Martha Markowski (Bottrop), Helene Olschweski en Maria Wolniczak (Bochum), die allen met een Nederlands Hervormde man trouwden. Die religieuze exogamie van de tweede-generatie vrouwelijke Poolse-Duitsers is opmerkelijk wanneer we bedenken dat de Pools sprekende minderheid in het Ruhrgebied, die zich daar vooral vanaf 1890 had gevestigd, zich tot ver in de jaren twintig verzette tegen assimilatie. Het Poolse verenigingsleven bloeide er als nooit tevoren, waarbij het katholicisme (naast de taal) een belangrijke samenbindende factor vormde.⁵² Eenmaal in Nederland speelde dat katholicisme blijkbaar een minder belangrijke rol.

⁴⁹ Van de andere helft was de huwelijks staat bij aankomst in Rotterdam onbekend.

⁵⁰ Van de 94 religieus gemengde huwelijken betrof bijna de helft (48 procent) die tussen een katholieke Duitse vrouw en een protestantse (meestal Nederlandse) man, tegenover slechts achttien procent voor de combinatie Duitse protestantse vrouw met een katholieke man.

⁵¹ John Belchem en Klaus Tenfelde (eds.), *Polish and Irish migration in comparative perspective* (Essen 2003).

Beroep

Gezien de dominantie van vrouwen onder de Duitsers die permanent in Nederland bleven, alsmede de hoge mate van exogamie, ligt het voor de hand om vooral te kijken naar de kenmerken van de Nederlandse mannen met wie zij trouwden. *Grosso modo* is de sociale status van hun Nederlandse partners als lagere middenklasse aan te duiden. Hoewel een aantal trouwde met havenarbeiders, zeelieden, fabrieksarbeiders en losse werklieden, vormen deze een duidelijke minderheid (achttien procent) (zie tabel 8). De meeste mannen waren geschoolde arbeiders, zoals bankwerkers, timmerlieden, en chauffeurs en daarnaast witte boordenwerkers (klerken, kantoorbedienden, ambtenaren), alsmede kleine middenstanders. Beroepen met een hogere status, zoals journalist, predikant en reclametekenaar komen slechts sporadisch voor. Dit beeld komt in grote trekken overeen met de bevindingen van Barbara Henkes en Hilde Bas over de Duitse en Zeeuwse dienstbodes.⁵³ Anders dan in de studie van Schrover heeft Henkes zich niet tot een stad beperkt, maar handelt haar boek over geheel Nederland. Voor onze analyse is vooral de zeer uitgebreide bijlage van belang waarin de kenmerken van 162 dienstbodes zijn opgenomen, die zij heeft geïnterviewd of geënquêteerd. Daarvan zijn er 125 met een Nederlander getrouwd. Hoewel zij niet pretendeert een representatief beeld te geven van de gemengd getrouwde dienstbodes, bieden de door haar bijeen gebrachte gegevens een mooi, en tevens het enige, uitgangspunt om de Rotterdamse data tegen af te zetten. Daarbij concentreren we ons op het sociale milieu van de dienstbodes en hun Nederlandse schoonfamilie, aangezien Henkes haar onderzoekspersonen systematisch heeft bevraagd over de beroepen van de ouders van de dienstbodes en van hun Nederlandse mannen.⁵⁴

Vergeleken met de gegevens van Henkes⁵⁵ zijn de Rotterdamse echtelieden oververtegenwoordigd in de sectoren handel en vervoer, en waren ze naar verhouding weinig werkzaam in de nijverheid. Of de gemiddelde status van de Rotterdammers hoger of lager was dan de landelijke trend, is moeilijk te zeggen, aangezien het bij een aantal beroepen (zoals de bouw) onduidelijk is of het om kleine bazen, dan wel loonarbeiders ging.

Een andere vraag die met behulp van de door Henkes bijeengebrachte gegevens tentatief kan worden beantwoord is die naar de intergenerationele

52 Ralf Oenning, *“Du da mitti polnischen Farben...” Sozialisationserfahrungen von Polen im Ruhrgebiet, 1918 bis 1939* (Münster 1991). Meer algemeen zie hoofdstuk 2 van mijn te verschijnen boek *The immigrant threat. Old and new migrants in Western Europe, 1850-2002* (Urbana en Chicago, oktober 2005).

53 Henkes, *Heimat in Holland* en Bras, *Zeeuwse meiden* 152.

54 De bijlage geeft geen informatie over religie.

55 Aangezien de door Henkes geïnterviewde en geënquêteerde vrouwen zich niet in een specifieke plaats vestigden, beschouwen we – zolang er geen betere data beschikbaar zijn – haar gegevens met enige voorzichtigheid als representatief voor Nederland.



Afb. 2 *Bedrijvigheid in vooroorlogs Rotterdam: de bouw van de koopmansbeurs 1936. Collectie IISG, Amsterdam.*

mobilititeit. Van de 123 (van de 125) dienstbodes die met een Nederlander trouwden is namelijk ook het beroep van de vader bekend. Hoewel ook hier voorzichtigheid is geboden – de beroepstitel op zich laat nog veel te raden over –, lijkt het erop dat van enige opwaartse sociale mobiliteit sprake is. Waar de vaders sterk vertegenwoordigd waren in de nijverheid, vooral als fabrieksarbeiders en mijnwerkers, blijkt deze sector bij hun Nederlandse schoonzonen aanzienlijk minder populair. Velen van hen waren weliswaar werkzaam als geschoolde arbeiders in de industrie en het bouwvak, maar minstens zo prominent figuren de sectoren handel, diensten en verkeer. Enigszins vereenvoudigd kunnen we stellen dat de vaders vooral fabrieksarbeiders en mijnwerkers waren, terwijl hun schoonzonen, als timmerlieden en metselaars werkten dan wel een baan hadden in het lagere segment van de witte-boorden sector.

Voor de Rotterdamse onderzoekspersonen is een dergelijke exercitie maar beperkt mogelijk. Van slechts 33 vrouwen die gemengd huwden is namelijk het beroep van de vader bekend.⁵⁶ Hoewel we dus geen ferme uitspraken kun-

⁵⁶ Hoewel er van de 167 gemengd gehuwde vrouwen 83 huwelijksakten werden teruggevonden, vermeldden slechts 33 het beroep van de vader van de bruid.

nen doen, is de trend niettemin interessant. Zo benadert de beroepsverdeling in grote trekken die van de vaders in het materiaal van Henkes: de meesten in de nijverheid, relatief veel boeren(arbeiders) en overheidsdienaren. Binnen de sectoren zijn er opvallende verschillen. Zo tellen we bij de vaders van de Duitse vrouwen in Rotterdam nauwelijks mijnwerkers en zijn de bouwvakkers er juist veel beter vertegenwoordigd. Net als bij Henkes verschilt het beroepsprofiel van de vaders sterk met dat van hun schoonzons, zij het dat de overgang in Rotterdam nog wat radicaler is. De nijverheid heeft er veel meer aan betekenis ingeboet, terwijl de handel en vervoerssector er duidelijker uitspringen.

TABEL 8 Beroepen van de Nederlandse partners van Duitse dienstbodes vergeleken met het beroep van hun Duitse vaders (1920-1940) in procenten

Sector	Vaders Duitse dienstbodes (Henkes)	Nederlandse echtgenoten (Henkes)	Vaders Duitse dienstbodes (Rotterdam)	Nederlandse echtgenoten (Rotterdam)
Landbouw	13	9	15	1
Nijverheid	62	44	58	28
– mijnwerkers	22	1	3	0
– fabrieksarbeiders	10	2	12	5
– bouwvak	7	15	18	3
– metaal	12	15	6	9
– voeding (bakkers, slaggers)	3	5	12	4
Handel	7	15	3	28
Vervoer	5	11	12	23
– zeelieden	2	1		5
– chauffeurs	0	8		3
– havenarbeiders	0	0	1	8
Diensten *	1	8	0	10
– horeca	1	2		6
– kapper	1	4		2
Overheid	12	13	12	8
Vrije beroepen	0	0	0	3
Totaal	100	100	100	101
Onbekend (N=)	0	0	134	6
N=	123	123	33	167

* Hieronder zijn begrepen beroepen in het de horeca (kelners etc.) en daarnaast kappers, een verpleger en een glazenwasser.

Bron: HSN, dataset DVI, release DUC2GI.04; en Henkes, *Heimat in Holland*, bijlage 2 (mijn berekening).

Rest tot slot de vraag hoe de beroepsstructuur van de Nederlandse echtgenoten zich verhoudt tot die van de totale Rotterdamse mannelijke bevolking.

TABEL 9 *Beroepen van de Nederlandse partners van Duitse dienstbodes vergeleken met de Rotterdamse mannelijke beroepsbevolking in 1930 in procenten*

<i>Sector</i>	<i>Mannelijke Rotterdamse beroepsbevolking 1930</i>	<i>Nederlandse echtgenoten van Duitse vrouwelijke immigranten (Rotterdam)</i>
Landbouw	1	1
Nijverheid	43	28
– bouwvak	10	3
– metaal	14	9
– voeding	8	4
Handel	18	28
Verkeer	26	23
– zeelieden	5	5
– chauffeurs	1	3
– havenarbeiders	10	8
Diensten	6	10
Overheid	1	8
Vrije beroepen	5	3
Totaal	100	101
Onbekend(N=)	0	6
N=	188.849	167

Bron: CBS, Volkstelling van 31 december 1930, Deel VII, Uitkomsten van de Beroepstelling; HSN, *dataset DVI*, release DUC2G1.04.

Bovenstaande tabel laat zien dat de Rotterdamse mannen met wie de Duitse vrouwen trouwden bepaald geen dwarsdoorsnede van de beroepsbevolking vormden. De spreekwoordelijke ‘opgerolde hemdsmouwen’ ontbreken weliswaar niet, getuige het aandeel van de havenarbeiders, maar de typische arbeidersberoepen verbonden met de bouw en de metaal en de nijverheid in het algemeen, zijn duidelijk minder goed vertegenwoordigd. In plaats daarvan zien we relatief veel witte boorden beroepen: kooplieden, kantoorbedienden, boekhouders, maar ook mannen in de dienstverlenende sector (zoals kappers) en in overheidsdienst. Tot slot zien we meer beroepen met een hogere status, zoals leraar, ingenieur, bankier, commissionair en kapitein, dan een halve eeuw later.⁵⁷ Om dit beroepsprofiel te verklaren, kunnen we wijzen op de positie van de inwonende Duitse dienstboden. Deze woonden vaker in de rijkere delen van de stad, waar de kans op het ontmoeten van bouwvakkers en metaalbewerkers relatief klein was. Chauffeurs, kappers, winkeliers en handelsbedienden daarentegen maakten wel deel uit van hun dagelijkse werkzame leven. Hoe aantrekkelijk ook, toch is zo’n verklaring niet afdoende. Het mag de

57 Zestien (20%) tegenover negen (5%).

partnerkeuze van een groot deel van de dienstbodes verklaren, tabel 9 laat zien dat dit niet voor de groep als geheel gold. Hoe is anders het aandeel van zeelieden en havenarbeiders te verklaren? Wellicht betrof dit dienstboden die in – of in de nabijheid – van arbeidersbuurten werkten, maar het is ook mogelijk dat het hier gaat om vrouwen uit proletarische milieus, die hun partners in de vele uitgaansgelegenheden ontmoetten.

Conclusie

Dit artikel heeft duidelijk gemaakt dat de hartenkreet van de uit Silezië afkomstige Johann Dumsch uit Minnesota, nauwelijks van toepassing is op de Duitse migranten in Rotterdam in de periode 1870-1929. Deze vertoonden namelijk een tamelijk exogaam huwelijksgedrag. Voor zover ze met landgenoten trouwden, gebeurde dat vaak al voor vertrek uit Duitsland. Duitse migranten die zich permanent in Nederland vestigden kozen in meerderheid voor een Nederlandse partner en deze trend zette zich in het interbellum versterkt door. Daarbij zijn er interessante verschillen aan het licht gekomen tussen mannen en vrouwen en tussen de drie onderscheiden dimensies van exogamie, te weten herkomst, religie en beroep. Samenvattend ziet het beeld er voor de periode 1870-1930 als volgt uit.

TABEL 10 De mate van exogamie van Duitse migranten in Rotterdam (1870-1930)

	1870-79		1920-29	
	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen
Herkomst	++	+	+	++
Religie*	-	-	-	+
Beroep	-	+	+/-	++

* Hierbij is de combinatie van Nederlands hervormd en evangelisch luthers als endogaam gerekend (zie ook de toelichting bij tabel 2) en is dus uitgegaan van de percentages tussen haakjes voor mannen en vrouwen in tabel 3. Voor het interbellum waren die percentages voor mannen en vrouwen respectievelijk 39 en 69.

Toelichting: – is zeer laag (0-20 procent), - is laag (21-40 procent), +/- = matig (41-60 procent), + = hoog (61-80 procent) en ++ is zeer hoog (81-100 procent). Bij herkomst is het geboorteland van de partners vergeleken, bij religie de religie van de partner en bij beroep is bij mannen het beroep van de man afgezet tegen het beroep van de schoonvader en bij vrouwen het beroep van de vader tegen het beroep van de partner.

Terwijl de exogamie van vrouwen in het interbellum in alle drie de dimensies sterk toenam, zien we bij de mannen een lichte daling. Duitse vrouwen trouwden na de Eerste Wereldoorlog niet alleen veel vaker met een Nederlandse man, ze hadden ook minder moeite met het feit dat deze van een andere gezindte was en kwamen door hun huwelijk veelal in een ander beroepsmilieu

terecht. Het negentiende-eeuwse beeld wijkt hier sterk van af. De exogamie was toen veel beperkter, met name waar het religie en beroep betreft. Bovendien valt op dat waar Duitse vrouwen qua herkomst minder exogaam waren dan Duitse mannen, dit niet voor de dimensie beroep gold. Zij die met Nederlanders trouwden, verlieten in de jaren tachtig vaak het ouderlijke beroeps-milieu en gingen deel uitmaken van de doorsnee Rotterdamse samenleving

Om de spectaculaire toename van de vrouwelijke exogamie in het interbellum te verklaren, kunnen we niet om de zeer ongelijke sekseratio en de aard van het dienstbodeberoep heen. In steden als Rotterdam was de kans op amoureuze contacten met een Nederlandse man vele malen groter dan met een Duitser. Dit werd nog bevorderd door de geïsoleerde positie van dienstbodes, die als het ware werden ondergedompeld in de Nederlandse samenleving en daardoor weinig mogelijkheden hadden om in contact te komen met mannen uit hun land van herkomst.

Bij gebrek aan systematisch onderzoek naar exogamie is het vooralsnog onduidelijk in hoeverre de Rotterdamse uitkomsten representatief zijn voor Nederland. Dat de structuur van de Rotterdamse arbeidsmarkt en de samenstelling van de Duitse immigrantenpopulatie de trends op zijn minst deels hebben bepaald, bleek al uit de vergelijking met Utrecht, waar de exogamie in de negentiende eeuw op alle drie de terreinen minder groot was dan in Rotterdam. Er zijn evenwel aanwijzingen dat de invloed van de lokale werkgelegenheidsstructuur in het interbellum tanende was. Als gevolg van het *push*-karakter van de migratie in de jaren twintig en dertig, legde de structuur van lokale arbeidsmarkten minder gewicht in de schaal dan in de negentiende eeuw, toen de *pull* factor belangrijker was.⁵⁸

Dat neemt niet weg dat het beroepsprofiel van de Nederlandse partners in het interbellum wel per plaats kon verschillen, zoals de vergelijking met de gegevens van Henkes illustreert (tabel 8). Hetzelfde geldt voor de sekseratio. Uit tabel 6 bleek al dat er in het interbellum binnen Nederland grote verschillen bestonden, met als uitersten de grote steden in Noord- en Zuid-Holland (met een overwicht aan vrouwen) aan de ene en Limburg aan de andere kant. Daar komt nog bij dat ook de beroepssamenstelling van de mannen geografische variaties vertoonde. In Limburg bijvoorbeeld overheersten de bouw en de mijnbouw, terwijl in het Westen van het land de sectoren handel en verkeer veel belangrijker waren. In Limburg, waar mannen en vrouwen elkaar min of meer in evenwicht hielden en waar minder vrouwen als dienstbode werkten, zullen vrouwen waarschijnlijk veel minder exogaam zijn geweest dan in de Randstad.

Rest de vraag wat dit alles ons nu leert over het proces van assimilatie. Of gemengd huwen assimilatie inderdaad stimuleerde, zoals sociologen als Richard Alba en vele anderen veronderstellen, daarover biedt dit artikel geen

⁵⁸ Lucassen, 'Bringing structure back in', 520.

uitsluitel. Daarvoor moeten ook andere dimensies van het assimilatieproces worden geanalyseerd en is bovendien een nadere analyse van het huwelijksge- drag van de tweede generatie nodig. Niettemin lijkt de hypothese niet al te gewaagd dat exogamie naar herkomst een uitingsvorm was van assimilatie en deze tegelijkertijd ook bevorderde. Indien de etnisch-culturele barrière tussen Nederlanders en Duitsers hoger was geweest, dan zou de invloed van de scheve sekseratio minder groot zijn geweest. Duitse vrouwen, ook de dienst- bodes, zouden zich dan veel meer hebben georiënteerd op Duitse mannen, hetzij in Nederland, hetzij in het land van herkomst.

Wat de analyse van het huwelijksge- drag voorts duidelijk maakt is dat exoga- mie niet gereduceerd moet worden tot herkomst of etniciteit, zoals regelmatig in *main-stream* migratieonderzoek gebeurt. Zoals ook de studies van Schrover, Bras en Henkes laten zien, zijn de dimensies religie en beroep minstens zo interessant, zeker in situaties, zoals in Nederland, waarin de herkomst van im- migranten geen belangrijke barrières voor de maatschappelijke integratie op- wierp. Kennis over beroepsmatige en religieuze exogamie verdiept de een- dimensionale benadering, waarin er alleen oog is voor de herkomst van de huwelijkspartner. Door buiten de eigen groep te huwen, passeerden migranten immers ook andere grenzen. De mate waarin en de terreinen waarop dat ge- beurde, hadden belangrijke gevolgen voor het vestigingsproces in de ontvan- gende samenleving. Daarmee ontstaat niet alleen een veel gedifferentieerder beeld van het assimilatieproces, het onderstreept ook de (culturele, religieuze, sociale en economische) heterogeniteit van de ontvangende samenleving.⁵⁹

Over de auteur

Leo Lucassen is als Universitair Hoofddocent verbonden aan de leerstoelgroep sociale en economische geschiedenis van de opleiding Geschiedenis, Archeo- logie en Regiostudies van de Universiteit van Amsterdam. Hij is tevens ver- bonden aan het Instituut voor Migratie en Etnische Studies (IMES) en het Cen- trum voor de Geschiedenis van Migranten.

E-mail: lucassen@uva.nl

59 Deze benadering sluit goed aan bij het pleidooi voor een gedifferentieerde analyse van Ewa Morawska: *Insecure prosperity. Small-town Jews in industrial America, 1890-1940* (Prince- ton 1996).